

ביאורים בתפילה

עיונים על תפילת שמונה עשרה - חלק א

ברכה ראשונה - אבות

מגן אברהם - פותחים באלוהי אברהם כפי שאמר ריש לקיש "ואעשך לגוי גדול" (בראשית יב,ב) זה שאומרים אלוהי אברהם, "ואברכך זה" שאומרים אלוהי יצחק, "ואגדלה שמך" זה שאומרים אלוהי יעקב. יכול יהיו חותמין בכולם ? ת"ל "והיה ברכה" בך חותמין ואין חותמין בכולן (פסחים קיז:). הפרישה בסימן קיג מסביר בשם הרב אליהו מזרחי (פרשת לך לך יב אות ב ד"ה זהו) מכיוון שהקב"ה לא מייחד את שמו על היחיד אלא על אומה (כגון אלוהי ישראל, אלוהי העברים) ומכיוון שלא יתכן שאברהם יהיה לבדו גוי גדול (בלא זרעו) כי הוא יחיד, ולכן פרשו ש"ואעשך לגוי גדול" אני אחשיב אותך כאומה, ולכן אומרים אלוהי אברהם. "והיה ברכה" זאת תוספת ברכה שאף בנו יזכה שיאמרו עליו אלוהי יצחק. "ואגדלה שמך" מורה על תוספת גדולה מעבר לתוספת הקודמת, ולכן אמרו שאף בן בנו, יעקב, יזכה שיאמרו אלוהי יעקב. ומכיוון שהמילים "והיה ברכה" מיותרים כי כבר נאמר לו "ואברכך", לכן פירשו שבך יחתמו "מגן אברהם".

ברכת מגן אברהם פותחת בברוך וחותמת בברוך מפני שהיא ברכה ראשונה, והברכות האחרות של העמידה כולן הן ברכה הסמוכה לחברתה ולכן אינן פותחות בברוך. ואע"פ שאין מלכות ("מלך העולם") בפתיחתה יש אומרים ש"אלוהי אברהם" הוי כמו מלכות שאברהם המליך את ה' על כל העולם שהודיע מלכותו ואלהותו לכל באי עולם. וי"א ש"האל הגדול הגבור והנורא" הוי כמו מלכות דלאו דווקא לשון מלכות בעינן כדאמרינן בראש השנה לב: שמע ישראל וגו' הוי מלכות (לעניין 10 פסוקי מלכויות במוסף של ראש השנה), טור בס' קיג. בשאר הברכות אין מלכות מכיוון שברכה הסמוכה לחברתה אין צריכה מלכות (פרישה).

כריעות - כשאומר ברוך אתה ישחה דתניא אלו ברכות ששוחין 1 בהן באבות תחילה וסוף (מגן אברהם) ובהודאה תחילה (מודים) וסוף (הטוב שמך), ואם בא לשוח בסוף כל ברכה וברכה ובתחילת כל ברכה וברכה מלמדים אותו שלא ישחה שלא יבואו לעקור תקנת חכמים, שלא יאמר כל אחד אשחה בכל מקום שארצה ונמצא שאין כאן תקנת חכמים. ודווקא בתחילת הברכות וסופן אבל באמצעיתן יכול לשחות. 2 אמר רבי חנינא סבא משמיה דרב כשהוא כורע, כורע ב"ברוך" וכשהוא זוקף, זוקף בשם ה', מאי טעמא אמר שמואל דכתיב "ה' זוקף כפופים" (תהלים קמו,ח) (ברכות לד.).

האל הגדול, הגבור והנורא - אין להוסיף שבחים כדאיתא בברכות לג: ההוא דנחית (ירד פני התיבה) קמיה דרבי חנינא ואמר "האל הגדול הגבור והנורא האדיר העוזז היראוי האמיץ החזק". אמר ליה סיימתיה לשבחא דמרך ? השתא הנך תלתא אי לאו דאמרן משה רבנו ואתו אנשי כנסת הגדולה ותקנינו , לא הוה אמרינן להו ואת אמרת כולי האי !? ע"כ. פירוש כשמפליג לומר שבחים מראה דבריו שהגיע לתכלית השבח (וזה לא נכון), הלכך אין לומר אלא כמו שאמרו הראשונים. הרמב"ם 3 בספר מורא נבוכים בח"א פ"נט מסביר שזה לא דומה למלך בשר ודם שהיו לו אלף אלפים דינרי זהב ובני עמו היו מקלסים אותו שיש לו מאה דינרי זהב (כי משל זה מראה שהשבח הוא דומה אבל יש פער בכמות בין השבח לבין המלך), כי השלמות שלו והשלמות שיוחסו לו הם מאותו סוג. אלא זה דומה למלך שיש לו אלפי דינרי זהב והיו מקלסים אותו שיש לו דינרי כסף (סוג אחר). המשל האחרון מלמד שכל השלמויות שאנו חושבים שיש לו, הם אינם אצלו יתברך (לא נחשבים אצלו) מפני שהם נחשבים ביחס אליו לחסרון אצלו, ולכן הוא גנאי לו שאנו מרבים בשבחו. כלומר שככל שאנו נשבח אותו יותר, זה נראה שאמרנו את שבחיו אבל למעשה כל השבחים שאמרנו הם לא מתקרבים לשבח האמיתי שלו ואף מקטינים ח"ו את הקב"ה.

זוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו - תקנו להזכיר חסדי אבות אצל הגאולה, לומר שאף אם תמה זכות אבות, גאולתנו עוד קיימת שהרי הבטיח בה בשמו הגדול וכמו ששמו קיים לעולם ולעולמי עולמים, כך גאולתנו לעולם קיימת. וכך כוונתו- זוכר חסדי אבות לבניהם לגאלם, ואף אם

ביאורים בתפילה

תמה זכות אבות, מביא גואל לבני בניהם למען שמו שהוא קיים לעולם.

ברכה שנייה - מחיה המתים

מזכירים בה גבורות גשמים שאומר משיב הרוח ומוריד הגשם, וטעמא משום שכשם שתחיית המתים (מביאה) חיים לעולם כך גשמים חיים לעולם, רב יוסף מסביר שמתוך ששקולה כתחיית המתים לפיכך קבעוה בתחילת המתים (ברכות לג.). נהגו לומר משיב הרוח ומוריד הגשם לפני מחיה המתים לפי שיש בגשמים גם כלכלה ופרנסה (טור בס' קיד).

ברכה רביעית - אתה חונן

קבעו את ברכת אתה חונן להיות ראש לברכות האמצעיות משום שמותר האדם מן הבהמה והוא הבינה והשכל (מגילה בבלי יז:); והירושלמי מסביר (ברכות פ"ה ה"ב) אם אין בינה אין תפילה. ומבדילים בה במוצ"ש ומוצאי יום טוב משום שהיא חכמה שמה שהאדם מבדיל בין דבר לדבר חכמה היא לו ולכן קבעוה בברכת החכמה (טור בס' קטו).

ברכה חמישית - השיבנו

הברכה מתחילה באות "ה" ומסיימת באות "ה" שהם ביחד עשרה כנגד עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים שמזמנים לבעלי תשובה. תקנו לומר "אבינו" בברכת "השיבנו" וב"סלח לנו" מה שאין כן בשאר הברכות, בהשיבנו מכיוון שאנו מזכירים לפניו שהאב חייב ללמד לבנו, ולכן אנו מבקשים ממנו השיבנו לתורתך (וילמד אותנו אותה). ובסלח לנו משום דכתיב "וישוב אל ה' וירחמהו ואל אלוהינו כי ירבה לסלוח" (ישעיה נה, ז), על כן אנו מזכירין רחמי האב דכתיב "כרחם אב על בנים" (תהלים קג, יב) שירחם עלינו ויסלח לנו.

עננו

מדוע בתענית הש"ץ בחזרה מוסיף את ברכת עננו לפני רפאנו ויחיד אומרה בשומע תפילה ?

איתא בתענית יג: אדבריה רב יהודה לרב יצחק בריה ודרש יחיד שקבל עליו תענית מתפלל תפילת תענית (עננו), והיכן אומרה בין גואל לרופא, מתקיף ליה רב יצחק וכי יחיד קובע ברכה לעצמו?! אלא אמר רב יצחק בשומע תפילה, וכן אמר רב ששת בש"ת (שבה ניתן להוסיף בקשות פרטיות). מיתיבי אין בין יחיד לציבור אלא שזה מתפלל שמונה עשרה וזה מתפלל תשע עשרה (עננו ברכה בפני עצמה), ובמסקנת הגמרא ש"ץ בחזרה תשע עשרה ויחיד שמונה עשרה.

כתב הכלבו שש"ץ בתענית ציבור בתפילת הלחש שלו אומר עננו בש"ת כיחיד, וכ"כ התוס' שאין יחיד קובע ברכה לעצמו לכך צריך כשאומר עננו בש"ת שצריך לאומרו קודם שיאמר הברכה שומע תפילה וקודם שיתחיל לומר כי אתה שומע תפילת עמך ישראל ברחמים יאמר עננו ולא יחתום אלא יאמר כי אתה ה' עונה בעת צרה ומושיע ואח"כ כי אתה שומע תפילת עמך ישראל (בית יוסף בס' תקס"ה).

מהגמרא בתענית יוצא שיחיד לא יכול לקבוע ברכה לעצמו אבל ש"ץ בתפילת החזרה קובע ברכה לעצמו, והיכן אומרה? בין גואל לרופא דכתיב "ה' צורי וגואלי" וסמך ליה "יענך ה' ביום צרה" וחותם העונה לעמו ישראל בעת צרה כ"כ הרמב"ם בפ"ג (בית יוסף בס' תקסו).

ברכה שמינית - רפאנו

הברכה נתקנה לפי הפסוק "רפאני ה' וארפא" (ירמיהו יז, יד), הפסוק הוא בלשון יחיד, לכאורה קשה דתניא כל הכותב לרבים אין מכנין אותו ליחיד, ליחיד אין מכנין אותו בלשון רבים? פירש הרמ"ה שהכוונה שאסור לשנות מיחיד לרבים כאשר מתרגמים את הפסוק וה"ה נמי הקורא את הפסוק אסור לו לשנות אבל פסוקים של תפילה שאין כוונת הציבור לקרותם אלא להתחנן דרך תפלה ובקשה, הרי הן כשאר

ביאורים בתפילה

תפילות ורשאים לשנותם כפי צורך השעה ולפי עניין תחנתם ובקשתם. ורבנו יונה מסביר שדווקא כשקורא כל המזמור או כל העניין כסדר אז אין לשנות, אבל כשמתפלל ואומר פסוקים הנה והנה יכול לשנות מיחיד לרבים ומרבים ליחיד וכ"כ הרא"ש (טור בס' קיז).

ברכה תשיעית - השנים

באשכנז אין משנים את נוסח הברכה אלא אומרים בימות הגשמים "ותן טל ומטר לברכה" ובימות החמה "ותן ברכה" (כלומר שאין שואלין בימות החמה לא טל ולא מטר) והכי משמע לישנא דגמרא "שאלה בברכת השנים" אלמא אין לשנות אותה אלא ששואלין בה מטר. ובספרד נוהגין בימות החמה לומר "ברכנו" ובימות הגשמים "ברך עלינו" ונוהגין לשאול טל בימות החמה (בית יוסף בס' קיז).

ברכה אחת עשרה - השיבה שופטינו כבראשונה

כתב ה"ר יחיאל (אחיו של הטור) מעולם תמהתי על חתימת ברכה זו, למה נשנית מכל חתימות ברכות שמונה עשרה לעניין מלכות (מלך אוהב צדקה ומשפט), הרי קיימא לן ברכה הסמוכה לחברתה אין בה מלכות?! כתוב במחזור ויטרי שלגבי משפט שייך לומר מלכות יותר משאר הברכות דכתיב "מלך במשפט יעמיד ארץ" (משלי כט, טד) טור בס' קיח.

ברכה שש עשרה - שמע קולנו

אמר רב יהודה אמר שמואל שואל אדם צרכיו בשומע תפילה, אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב אע"פ שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפילה אבל אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין כל ברכה וברכה אומר. אמר רב חייא בר אשי אמר רב אע"פ שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפילה, אם יש לו חולה בתוך ביתו אומר בברכת חולים, ואם צריך לפרנסה אומר בברכת השנים. אמר רבי יהושע בן לוי אע"פ שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפילה, אם בא לומר אחר תפילתו כסדר יום הכיפורים אומר (ע"ז ח.).

רבנו יונה (בברכות כב: ד"ה אעפ"י) למד מהגמרא בע"ז שאין מחלוקת בין האמוראים אלא ישנם ארבעה דינים חלוקים:

- בברכת שומע תפילה- יכול לשאול כל צרכיו. הברכה כוללת את כל הצרכים ולכך היא נתקנה.
- צרכי רבים (כל ישראל)- יכול לבקש דווקא בסוף כל ברכה (דכיון שהשלים כבר מה שתקנו החכמים בברכה ולכן מותר להוסיף) מעין הברכה בלשון רבים בלבד, אבל לא באמצע של הברכה (שאז נראה כמוסיף על המטבע שתקנו חכמים).
- צרכי יחיד- יאמר בלשון יחיד ואפילו באמצע הברכה (דכיון שאומר בלשון יחיד לא נראה כמוסיף על המטבע שתקנו חכמים).
- בסוף התפילה- בין קודם יהיו לרצון (השני) ובין לאחריו יכול להאריך ולומר כרצונו בין בלשון יחיד ובין בלשון רבים.

הרא"ש חולק ואומר שבשומע תפילה שואל כל צרכיו מאיזה מין שיהיה ובשאר הברכות אינו שואל בכל ברכה אלא מעין אותה ברכה, וכ"כ הרמב"ם (הלכות תפילה פ"ו ה"ב-ג). הבית יוסף בס' קיט פסק כשיטתו לפי הרא"ש והרמב"ם וכתב שמ"מ טוב לחוש לדברי רבנו יונה⁴ (כך פסק גם בשו"ע). כתב המגן אברהם בס"ק א' שבשומע תפילה טוב לומר חטאתי, עויתי, פשעתי ולשאול מזונותיו אפילו הוא עשיר. והמבקש רחמים על חברו א"צ להזכיר שמו כאשר נמצא לפניו, אבל כשמתפלל שלא בפניו צריך להזכיר שמו.

ברכת שבע עשרה - רצה

הנוסח הוא "והשב העבודה לדביר ביתך, ואשי ישראל ותפילתם מהרה באהבה תקבל ברצון", מדוע בנוסח מופיעות המילים "אשי ישראל", הרי אין לנו היום קרבנות? תירוץ ראשון שאע"פ שאין עתה עבודה

ביאורים בתפילה

(קרבנות) מתפללין על התפילה שהיא במקום הקרבן שתתקבל ברצון לפני השי"ת. ובמדרש ישנו הסבר אחר שמיכאל שר הגדול מקריב נשמתן של צדיקים על המזבח של מעלה ועל זה תקנו ואשי ישראל. ויש מפרשים שאשי ישראל מתייחס על מה שלפניו והכי פירושא והשב העבודה לדביר ביתך (וגם) ואשי ישראל. ותפילתם תקבל ברצון תחילת דבר הוא (טור בס' קכ). בימים שבהם יש קרבן מוסף כגון : ר"ח, חול המועד מוסיפים בהם מעין המאורע ב"יעלה ויבוא" מפני שברכה זו עוסקת בעבודת הקרבנות (טור בס' תכב).

ברכת שמונה עשרה - מודים

שוחים בה תחילה במודים ובסוף בטוב שמך ולך נאה להודות (רש"י בברכות לד.). מכיוון שהיא ברכת ההודאה לכן בברכה זו מוסיפים הודאה על הנסים בחנוכה ובפורים (ב"מ כד.). בעשרת ימי תשובה וכשמגיע ל"וכל החיים יודוך סלע" מוסיף לומר "וכתוב לחיים טובים", ובשים שלום סמוך לחתימה מוסיף "בספר חיים ברכה ושלום". והרי למדנו שאל ישאל אדם צרכיו לא בג' ראשונות ולא בג' אחרונות! צרכי רבים שאני. 6.

1. חכמים תקנו ששוחים בברכה הראשונה ובברכת ההודאה.

2. השו"ע בס' קיג כתב המתפלל צריך שיכרע עד שיתפוקקו כל החוליות שבשדרה, ולא יכרע באמצע מותניו וראשו יישאר זקוף, אלא גם ראשו יכוף כאגמון. ולא ישחה כל כך עד שיהיה פיו כנגד חגור של מכנסים. וכשהוא כורע, יכרע במהירות בפעם אחת, וכשהוא זוקף, זוקף בנחת, ראשו תחלה ואח"כ גופו, שלא תהא עליו כמשאוי. ואם הוא זקן או חולה ואינו יכול לשחות עד שיתפוקקו, כיון שהרכין ראשו דיו, מאחר שניכר שהוא חפץ לכרוע אלא שמצער עצמו.

3. הרמב"ם בהלכות תפילה פ"ט ה"ז האריך בזה לגנות המשוררים והמליצים המרבים בתארים לשם יתברך. ר"י חולק ואומר שדווקא בתפילה אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים בברכות אבל בינו לבין עצמו לית לן בה. וכ"כ הרא"ש, שבלי הלקט וכ"כ הרשב"א בשם רבנו האי. הבית יוסף כתב שהעולם נהגו כדברי ר"י כי לא ראינו מי שנמנע לומר שבחים שמע קולי ובכתר מלכות. רבנו יונה כתב שמותר לשבח ע"י סיפור ניסים ונפלאות שה' עשה עמנו אבל גם בזה לא להאריך יותר ממה שתקנו לנו רבותינו כדאמרינן במגילה יח. כל המספר בשבחו של המקום יותר מידי נעקר מן העולם, אפשר שכוונתם היא כאשר השבח הוא בתוך ברכה. וכדי לצאת מספק זה כדאי לומר פסוקים שמשבחים את הקב"ה. וכ"כ הרא"ה. וכך פסק השו"ע בס' קיג ס' ט וז"ל אין להוסיף על תארו של הקב"ה יותר מ"האל הגדול הגיבור והנורא", ודווקא בתפילה מפני שאין לשנות ממטבע שטבעו חכמים, אבל בתחנונים או בקשות ושבחים שאדם אומר מעצמו לית לן בה, ומ"מ נכון למי שירצה להאריך בשבחי המקום שיאמר אותו בפסוקים.

4. כדי לחוש לרבנו יונה ולא להתבלבל כדאי להוסיף בסוף הברכה הן צרכי רבים והן צרכי יחיד.

5. אומר "רצה" על שם שכתוב בקרבנות לרצון לפני ה'.

6. הר"ן במסכת ראש השנה (דף ח: ד"ה סדר ברכות) מסביר שנהגו לומר בברכת אבות "זכרנו" ובגבורות "מי כמוך" ובקדושת השם "ובכן" ובהודאה "וכתוב לחיים" ובשים שלום "בספר חיים" והרב ר' יצחק אבן גיא כתב דאע"ג דאמרינן לא ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות, נהגו לומר כן לפי שצרכי רבים הם, וכן בחנוכה ובפורים שאומרים "על הנסים" וכן בעבודה בכל יום "רצה בעמך ישראל ובתפילתם שעה" וכן נהגו דורות ראשונים.